

ZAČECI CRNOGORSKE FILMSKE KRITIKE

Luka I. Milunović

The cinema audience in Montenegro began to form with the establishment of the permanent national cinema. The characteristics of the film material were pointed out in only a word or two that were communicated to the future viewer through the current periodicals. The amount of information in the announcements of the cinema repertoire was slowly growing, and they were mostly intended to motivate the audience to come to the cinema show. The first sources of Montenegrin film criticism are found in the reviews of the film published in the current periodical at the time when, with the expansion of the cinematographic network, the film audience in the Kingdom of Montenegro approached the level of European cultural and artistic experience closer than in any other field.

Razmatranja prošlosti uz ukazivanje na izvorišta, ili prapočetake neke pojave može izazvati pažnju i kao pretpostavka potpunijega razumijevanja tokova njenoga nastanka, ali i tekućega i budućega razvoja. Ovakva razmatranja u nas posebno dobijaju na značaju zbog stanja u leksikografskoj literaturi i nekompletnosti bibliotečkih i arhivskih izvora. Arhive velikoga broja nosilaca aktivnosti u crnogorskoj kulturi nijesu sačuvane, dok su kompleti periodike necjeloviti, naročito do Prvoga svjetskoga rata.

Mada kao posebni oblik pisanja o filmu nastaje već od 1910. godine, filmska kritika (tip esejističkih kritika) se počela javljati tek u decenijama poslije Prvoga svjetskoga rata,¹ dakle, nakon perioda koji će ovđe biti u fokusu naše pažnje. Zato i ne namjeravamo govoriti o filmskoj kritici kao disciplini koja ima za cilj kritiku i vrednovanje filmskoga stvaralaštva. Nastojaćemo, naime, da, dominantno prateći pisanje tekuće periodike, ukažemo na poruke o karakteristikama pokretnih slika, koje su uglavnom sa početkom rada stalnoga bioskopa, prvo vlasnici kinematografa, odnosno neposredni akteri prikazivanja filmova, a nešto kasnije saradnici listova u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori, slali potencijalnoj kino publici i najširoj javnosti.² Tražimo u stvari odgovor na pitanje: Koje su karakteristike filmskoga materijala pripremljenoga za prikazivnje uočavane i smatrane najvažnijima, odnosno najinteresantnijima, ili najprivlačnijim za gledaoce, da bi se sa njima upoznala i tako zainteresovala potencijalna filmska publika? Interesovaće nas, naime, kvalifikacije, ocjene, karakteristike, najčešće prigodno saopštene obično u samo jednoj, dvije, ili rjeđe tek nekoliko riječi o filmskom materijalu koji se namjerava prikazati, ili ga je publika nedavno videla. Govorimo, naravno, o vremenu kada je i crnogorska filmska publika bila tek na početku formiranja. Prateći u periodu posmatranja uglavnomo repertoare stalnoga, domaćega kinematografa na Cetinju i poglavito objavljene ocjene o filmskome

¹ Početkom 1920-ih javio se i tip esejističkih kritika (koje su često pisali istaknuti likovni, književni i kazališni kritičari), usmjerenih na interpretaciju stila i umjetničkoga konteksta djela. Tada se definitivno učvrstila posebna profesija filmskoga kritičara pa je 1930. u Bruxellesu osnovana međunarodna federacija filmskih novinara (FIPRESCI). www.enciklopedija.hr › (natuknica kritika | Hrvatska enciklopedija).

² Tema se nametnula tokom rada autora na monografskoj publikaciji *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, koja je objavljena u izdanju Crnogorske kinoteke (Viđeti: Ibidem, str. 126).

materijalu koji se prikazivao publici nastojaćemo da ih vrlo sažetim napomenama dovodimo u vezu sa kulturnim i opštim društvenim ambijentom u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori.

U vrijeme početka javnoga prikazivanja pokretnih slika u nas, obično bi se vlasnici kinematografa, odnosno neposredni kinoo-perateri, obraćali budućim gledaocima, koji će najčešće upravo tada po prvi put videti filmsku projekciju, sa ciljem da ih zainteresuju i privuku njihovu pažnju kako bi plativši ulaznice prisustvovali kino predstavi. To je bilo vrijeme kada je buduća publika obično putem plaćenih oglasa, ili vrlo sažetih najava u štampi dobijala informacije o filmskim cjelinama koje će se prikazivati. Kasnije će saradnici, ili urednici domaćih listova, uz najčešće crtice o radu domaćega kinematografa saopštavati i poneku ocjenu o kvalitetu sadržaja flimova. Vrlo sažete, opšte ocjene, ili kvalifikacije, koje bi saradnici domaćih listova saopštavali uz najavu kino predstave, najčešće su dobijali od samih vlasnika kinematografa, dok su ovi opet, takve natuknice o unajmljenome materijalu primali od svojih dobavljača uz filmski materijal. Treba reći da naš prvi domaći bioskop o svojim predstavama nije objavljivao plaćene oglase u štampi, već će kasnije, po ugledu na državno pozorište, štampati najave filmskih programa u vidu jednostavnih, jednostranih afiša (plakata) i distribuirati ih po lokalima, drugim javnim mjestima, ili neposredno boljestojećim pojedincima za koje se smatralo da će doći u bioskop.

Početkom 20. stoljeća uz prvu najavu javnih filmskih projekcija na Cetinju, koju će u vidu plaćenoga oglasa donijeti domaća periodika, vlasnik putujućega kinematografa iz inostranstva drži za važno da potencijalnome gledaocu saopšti dva osnovna podatka o filmskome materijalu koji namjerava da prikaže u Zetskome domu.³ U oglasu stoji da je filmski materijal pripremljen za prvo

³ „*Bioskop* na Cetinju“, *Glas Crnogorca*, XXXVI/1907, br. 18, str. 4. Prvog dana gostovanja putujućega bioskopa, u nedjelju, 15. aprila 1907. godine, data je jedna kino predstava sa početkom u 20,30 sati. Na traženje

veće (1) *dug 1500 metara*, te da kino predstava (2) *traje 2 sata*. O samome sadržaju filmskoga materijala koji namjerava da prikaže, vlasnik u oglasu primjetnih dimenzija smatra dovoljnim da napomene samo to kako je najavljena kino predstava: *sa biranim programom*. Nijesu navedeni, bolje reći smatrani važnim za saopštavanje, odnosno privlačenje interesovanja publike, čak ni nazivi filmova, ili filmskih cjelina. Ovđe, kao i u sličnim slučajevima možemo govoriti o informaciji karaktera poslovne ponude koja se zasniva na kvantitativnim karakteristikama, bez posebnoga isticanja kvaliteta samoga sadržaja filmskoga materijala.⁴

Prvi stalni domaći kinematograf u Knjaževini Crnoj Gori počeo je sa radom u septembru 1908. godine. U prvoj redakcijskoj najavi o početku rada, koju donosi domaća periodika, saopšteno je da će predstave trajati po sat vremena, te da je kinematograf snabdjeven sa: „velikim izborom raznijeh interesantnih i šaljivih scena“. Naglašava se da je sadržaj filmskoga materijala koji će se prikazivati više dana (čak dva puta dnevno): „različit, interesantan i šaljiv“.

Na ljeto iste godine u kojoj će početi sa radom stalni domaći kinematograf na Cetinju, u Kotoru je duže gostovao *Cinèma Pathè* o kome list *Boka* u vrlo kratkoj vijesti javlja: „da je snabdjeven sa raznim lijepim i poučnim slikama“, da ih prikazuje sa „najvišom tačnošću“, te da svaku drugu večer mijenja program.⁵

vlasnik putujućega bioskopa je od nadležnih lokalnih vlasti dobio dozvolu da može prikazivati kino projekcije 15 dana. Koliko se dana ovaj bioskop zaista zadržao na Cetinju nijesmo mogli precizno utvrditi.

⁴ Iste karakteristike imaće i saopštenje u oglasu-ponudi koju će početkom 1914. godine donijeti domaća periodika. Firma „Kino Mintus“ iz Berlina nudi: „vrlo malo upotrebljavane filmove od najznamenitijih pozorišta koja redovno mijenjaju svoje programe“ i pri tome ističe dužinu filmskoga materijala, cijenu i uslove plaćanja. („Kinematografski filmovi“, *Glas Crnogorca*, XLIII/1914, br. 3, str. 4).

⁵ Navodimo po: Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, str. 45.

Srijetamo se dakle sa karakteristikama filmova (*lijep, poučan*) i ocjenom izvođenja projekcija (*najviša tačnost*).

Poslije kratke najave početka rada o prvim koracima domaćega stalnoga bioskopa na Cetinju nemamo više informacija iz štampe, ali ćemo ipak, zahvaljujući sasvim drugačijim izvorima, saznati nešto o prikazanome repertoaru i karakteristikama prikazanih filmskih cjelina. U procesu dobijanja dozvole za rad domaćega kinematografa koju su morali obezbijediti njegovi vlasnici, pored lokalne, uključila se i oblasna vlast. Oblasna uprava je, naime, kao preduslov za izdavanje dozvole o radu kinematografa, zahtijevala da lokalna vlast formira komisiju koja će pregledati kino aparaturu i filmski materijal koji se namjerava prikazivati. Za nas će ovde biti interesantno da je Oblasna uprava kao zadatak komisije istakla kako ova mora utvrditi i to da li je: „... sadržina slika poučna, a ne demoralna koja vodi sablazni...“. Formirana opštinska komisija⁶ je već istoga dana napravila uvid i u izvještaju, pored drugih afirmativnih nalaza, istakla: „Slike koje se misle prikazivati, nijesu nemoralne tj. ove koje sada imaju, jer one poslije nekoliko dana dobivaju drugu partiju slika. S toga smo mišljenja, da bi policijska vlast trebala da svaku slijedeću partiju slika naknadno pregleda...“. I zaista, tokom prve godine rada domaćega kinematografa filmovi su prikazivani tek nakon toga što ih je pregledala i odobrila opštinska komisija, odnosno mogli bismo reći, prva državna filmska cenzura. Napomenimo i to da je zahvaljujući odobrenjima pomenute komisije sačuvano nekoliko repertoara kino predstava koji su prikazani na Cetinju, ali kasnije na gostovanju i u Podgorici, 1908. godine. Zbog, držimo, naročitoga značaja sopsćićemo i ovde samo prvi prikazani repertoar (*kompleti slika*): 1) *Izlet u šumu*, 2) *Gost koji ne plaća*, 3) *Dresirani*

⁶ Opštinske vlasti su formirale komisiju koju su činili Radivoje Vukićević, nastavnik Vojnozanatlijske škole na Cetinju, kao stručno lice, i Uroš Marić, opštinski odbornik.

*majmun, 4) Izgubljena djevojka, 5) Posdamska panorama, 6) Osvetnik svoje časti i 7) Ženske kao vojnici.*⁷

Rekli smo već da domaća štampa u početku nije pratila rad bioskopa na Cetinju pa ne možemo ništa reći o prikazanim filmovima, kao ni o brojnosti, ili utiscima (ocjenama) publike, kako one koja je po prvi put prisustvovala filmskim projekcijama i upravo uz repertoar domaćega bioskopa počinjala formirati svoj filmski ukus i kriterijume, tako ni onog, doduše manjega dijela, koji je i ranije, tokom boravka u inostranstvu pošećivao kino predstave.⁸ Ipak, jednu kratku ocjenu u ovome pravcu saznaćemo, opet iz dokumenta lokalne vlasti na Cetinju. Na traženje vlasnika kinematografa, radi organizovanja gostovanja u Podgorici, lokalna vlast je krajem novembra 1908. godine dala *Uvjerenje* u kojemu o prikazanim kino predstavama stoji ocjena da su: „iste predstave bile na opšte zadovoljstvo publike“. Lokalna vlast na Cetinju nam je tako pomogla da saznamo neke karakteristike prvih prikazanih filmova. Slike u pokretu prikazane na početku rada prvoga domaćega stalnoga kinematografa: (1) *nijesu nemoralne* i date su (2) *na opšte zadovoljstvo publike*.

Domaći bioskop neće dugo kontinuirano raditi. Vlasnici kinematografa, će, naime, biti prinuđeni da zbog nastalih međunarodnih prilika prekinu sa organizovanjem kino predstava. Aneksijska kriza će učiniti da, sa jedne strane, nabavka filmova preko Austrougarske bude sa ekonomskoga stanovišta znatno nepovoljnija, te da, sa druge strane, sadržaj dobrog dijela filmskoga

⁷ Filmski materijal je i kasnije nabavljan uglavnom sa njemačkoga govornoga područja. Autor prijevoda naziva filmova je vlasnik kinematografa Ljubomir Tamindžić, koji je znanje njemačkoga jezika stekao uz učenje sajdžiskoga zanata kod firme braće Valke u Vršcu.

⁸ Interesantno je napomenuti da, kako knjaz Nikola I, tako i dugogodišnji ministar inostranih djela, vojvoda Gavro Vuković, bilježe u svojim memoarima da su im ponuđene bioskopske predstave tokom putovanja u Carigrad na poziv sultana Abdul Hamida 1899. godine.

materijala iz političkih razloga postane nepodoban za javno prikazivanje u Crnoj Gori. Nova saznanja do kojih smo došli o radu domaćega kinematografa i prkazanom filmskom materijalu biće vezana za početak 1910. godine.

Pored toga što je posvetila pažnju doduše samo početku rada domaćega bioskopa, crnogorska štampa će sa nekoliko priloga obavijestiti svoje čitaoce i o raznim pitanjima vezanim za kinematograf u svijetu.⁹ Samo pojavljivanje priloga u domaćoj periodici, na koje ćemo vrlo sažeto skrenuti pažnju, ukazuje da film, kao umjetnost i produkcija, postaje nezaobilazna tema i u Crnoj Gori. Priloge u periodici, koji direktno ne prate prikazane filmove u Crnoj Gori posmatramo sa aspekta mogućega uticaja na bioskopsku publiku sa samoga početku njenoga formiranja, ali i na stavove šire javnosti o kinematografu uopšte. Uslovno govoreći, ove priloge možemo podijeliti u dvije grupe. Prilozi, objavljeni u crnogorskoj periodici do početka Prvoga svjetskoga rata koji govore o tehničkim karakteristikama i mogućim oblastima će se sve koristi, ili može koristiti kinematograf, čine jednu od pomenutih grupa. U drugu grupu bi, opet uslovno, mogli svrstati novinske tekstove koji donose razmatranja neposredno o filmu kao umjetnosti i filmskoj produkciji.

Kroz priloge u štampi iz prve grupe čitaoci su obaviješteni o: izradi kinematografa kojemu ne smeta dnevna svjetlost za kvalitetno projektovanje filmova (što je veoma povoljno za korištenje u školama); o tome da je prikazivanje pokretnih slika vrlo

⁹ Radi lakše preglednosti izloženoga uz česte pozive na periodiku ovde nećemo navoditi uobičajene bliže podatke, kao ni sve nazive filmova, koje zainteresovani čitalac lako može pronaći uz razmatranja u publikaciji Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018. Viđeti: Ljiljana Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914: Bibliografija*“, Ibidem, str. 136–144, kao i: „Crnogorski gradski i dvorski kinematograf : Pregled kinematografskih predstava i naziva prikazanih filmova 1908–1914.“, Ibidem, str. 129–135.

uspješno korišteno uz javna predavanja; na svjetskoj izložbi lova u Beču; tokom izborne kampanje u SAD; za potrebe policije (identifikacija učesnika i njihovoga ponašanja tokom javnih okupljanja i dr). Domaća štampa će, pored toga, posvetiti pažnju namjerama u nekim zemljama (Engleska) da se kinoprojektor uvede u škole kao redovno pomagalo tokom obrazovnog procesa. U vezi sa nabavkom kinoprojektora za obrazovne i edukativne svrhe, pismo sa isticanjem prijedloga u tome pravcu, dobilo je oktobra 1910. godine i crnogorsko Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova od profesora Dušana Đukića. U obrazloženju prijedloga profesor Đukić kaže: „Projekcija slika s kinematografom i uz živu naučnu riječ tako je snažan faktor, da je moderna nastava u modernim državama usvojila taj način predavanja kao jedino uspješan za sve predmete, kod kojih je predočavanje teže nego inače.“ Koliko su brzo stizala saznanja o raznim mogućnostima korišćenja pokretnih slika govori i jedan prilog u šatmpi obavljen čak desetak godina prije Đukićeva pisma Ministarstvu prosvjete. *Glas Crnogorca* naime, 1900. godine, piše o značaju formiranja fonografskih arhiva i čuvanja zvučnih zapisa, pa na kraju kraćega teksta zaključuje: „...a fonogarfske arhive, ako im se dodadu još i kinematografske, učiniće da ne bude više daljina ni u vremenu, jer će budući vijekovi moći svojim ušima čuti i svojim očima vidjeti sve zvuke i pokrete života iz daleke prošlosti.“ Danas bismo mogli reći da je tek koju godinu od kako je počeo razvoj kinematografije, već uočena potreba i značaj formiranja i rada kinoteka.

Držimo da dva priloga iz crnogorske periodike (druga grupa) objavljena 1909. i 1912. godine zavređuju posebnu pažnju. Nedugo se zadržavamo na njihovu sadržaju, odnosno na dva aspekta filmske produkcije, koje tretiraju. U prilogu *Cetinjskoga vjesnika* naslovljenom „*Tajne*“ *kinematografa*, iz sredine 1909. godine, poslije uvodnih konstatacija: „Ne samo da kinematografskih kazališta imade u velikim gradovima, već se može naći i u

malim gradićima, trgovištima, na brodvima, u restauracijama, privatnim kućama itd.“ skrenuta je pažnja na opasnosti tokom snimanja filmova sa kojima su glumci suočeni u nastojanju da scene budu što realnije. Ukazano je na razlike između pozorišnih scena, koje su, naravno, sasvim bezopasne pa ma kako izgledale gledaocima, sa jedne i kinematografskih koje su sa „posve realnom scenarijom“, sa druge strane. Za primjer su uzeti prikazi požara, ili događaja na vodenim površinama, na pozorišnoj sceni, ili pri snimanju filma. Uz opis snimanja vrlo opasne scene sa splavom, kao primjer su istaknuta iskustva američke glumice Florece Turner, koja je kao se kaže: „više nego jedanput gledala smrti u oči izvođeći smione vratolomije prizora za kinematografske snimke.“ Pri razmatranju ovakvih konstatacija danas treba imati na umu dostignuto iskustvo i stepen razvijenosti adekvatne tehnike pri snimanju filmova u prvoj deceniji 20. stoljeća.

Isti list (*Cetinjski vjesnik*, maj, 1912. god.) je pod naslovom *Kinematografski honorari* skrenuo pažnju na, kako je naglašeno, veoma brzi rast zarada u svijetu filma. Uz uvodne ocjene: „Kinematografi počinju da igraju sve veću ulogu u svakidanjem životu. Bioskopska pozorišta su sada najposjećenija pozorišta, i to je postao u opšte jedan prinosan posao.“, čitaoci će biti upoznati sa nekoliko konkretnih primjera pojedinačnih isplata, za ono vrijeme, veoma visokih honorara. Saznajemo naime da, do sada sa najvećim honorarima, čuvena Asta Nilsen, više nije na vrhu liste, da bi se zatim, kao primjer visokoga honorara navela: „Omiljena prva glumica sa kraljevskog pozorišta u Kopenhagenu, Beti Napsen, ...“ koja je za snimanje samo jednoga filma dobila čak 13.000 maraka. Za ciklus Šekspirovih drama isplaćen je honorar od 60.000 maraka direktoru engleskog teatra, dok je godišnja plata Maksa Lidera 100.000 franaka, ...¹⁰ Na kraju

¹⁰ Radi lakšega praćenja pomenutih iznosa u kontekstu uslova u Crnoj Gori treba reći da je 20 zlatnih franaka (1 napoleon) odgovaralo vrijednosti 20 zlatnih perpera, dok je 20 zlatnih maraka (1908) razmjenjivano za 23,56 austrougarskih

ovoga priloga stoji napomena da vrlo visoke honorare dobijaju i drugi, tada poznati glumci na filmu.

Poslije duže pauze, krajem februara 1910. godine, na Cetinju se ponovo srijetamo sa projekcijama domaćega kinematografa. Velike svečanosti te godine povodom jubileja suverena (50 godina na prijestolu i *zlatni pir*), te obnova kraljevine, ostaće zabilježeni i na filmskoj traci. Prikazivanje filmskoga materijala na kojemu su dominirale scene sa, sada već kraljem, Nikolom I, članovima dinastije i gostima iz reda visokoga evropskoga plemstva dovešće domaći kinematograf na crnogorski dvor, a zatim i trajno vezati za Zetski dom. Status i ugled domaćega kinematografa, njegovih projekcija i filma uopšte tako raste, što će opet uticati da češće nego do tada imamo, makar bile i sasvim kratke, vijesti o prikazanim filmskim repertoarima. Tako do nas, mada vrlo često u riječ-dvije, sižu saznanja o osnovnim karakteristikama prikazanih filmova. Ovakvi iskazi, iako minorni, predstavljaju sve što je uz sam naziv filma potencijalni gledalac mogao saznati o onome što ga čeka na nekoj od predstava gradskoga kinematografa. Relativo redovnim projekcijama kino materijala na dvorovima Petrovića od 1910. do 1915. godine cetinjski kinematograf će praktično funkcionisati kao *dvorski bioskop*,¹¹ dok će paralelno sa tim, kao *javni* ili *gradski* kino priređivati filmske predstave u Zetskome domu.

kruna. Perper je uveden u promet sa vrijednošću 1 kruna = 1 perper. Za poređenje (ako je uopšte adekvatno moguće) navodimo dva primjera. (1) Na Cetinju je od 1. II 1909. godine postavljen nastavnik u gimnaziji sa platom od 2.400 kruna na godinu. (2) U državnome budžetu za 1909. godinu (Glava XXXIV) „Gimnazije i bogoslovsko-učiteljska škola“ (partije 166–171) planiran je ukupni iznos od: 148.944,98 kruna ($\approx 7.447,25$ napoleona u zlatu).

¹¹ Kako o dvorskim kino predstavama saznajemo dominantno iz dokumenata koji govore o plaćanju učinjenih usluga (računi), to o onome što je prikazano, ili ocjenama sadržaja, nemamo podataka. Napomenućemo da je za svaku kino predstavu na Dvoru plaćano po 80 perpera.

Domaća štampa tokom druge decenije 20. stoljeća, u periodu Kraljevine Crne Gore, saobrazno opštim prilikama u zemlji u intervalima, relativno redovno prati rad domaćega kinematografa dozvoljavajući nam da uz sadržaj repertoara, saznamo i poneku ocjenu pojedinačno o prikazanim filmovima. Generalno gledano, društveni ambijent u Kraljevini Crnoj Gori je bio mnogo daleko od pogodnoga za razvoj ne samo kulture. Od obnavljanja kraljevine, Crna Gora će u stvari imati samo jednu čitavu kalendarsku formalno bezratnu godinu. Do svoga nestanka sa političke karte Evrope, Kraljevina Crna Gora vodi regionalne i svjetski rat. Ratne prilike će sasvim očekivano zaustavljati, a njihov završetak dozvoljavati ponovno pokretanje, redovnoga života u državi i u skladu sa tim, zahvaljujući radu domaćega kinematografa, imaćemo i veće prisustvo filma u ukupnome društvenome miljeu.

Vijesti iz svijeta filma, odnosno o sadržaju repertoara domaćega kinematografa mnogo će češće donostiti *Cetinjski vjesnik*, nego *Glas Crnogorca*. Tako će, tokom 1911. godine, od desetak vijesti koje se odnose na repertoare domaćega bioskopa tek samo jedna biti objavljena u *Glasi Crnogorca*. Već početkom 1911. godine *Cetinjski vjesnik* donosi savim kratku vijest da je domaći kinematograf, prikazao *lijepe slike* i najavljuje *odabran program*.¹² Posebno su naglašeni snimci sa jubilarnih svetkovi-
na: *naročito su se isticali*, što će se i ubuduće uvijek činiti. U svim prilikama će naime, uz birane riječi za karakteristike, posebno biti naglašeno ako se u okviru programa kino predstave nalaze i filmovi na kojima su prikazani članovi dinastije. U sljedećoj vijesti *Cetinjskoga vjesnika* je naglašeno da će u okviru „odabranog programa“ biti prikazana „Šilerova drama i lijepe pranorame“ nekih krajeva, dok je za već pominjane „jubilarne slike“ rečeno da se prikazuju: „na opšti zahtjev“. Praksu da se u štampi uvijek posebno naglasi kada se prikazuje film snimljen

¹² Radi naglašavanja iskazane ocjene i karakteristike, direktno preuzete iz izvora kao i do sada donosimo kurzivom.

po nekome književnome djelu možemo i kasnije pratiti. Za kino predstavu koja slijedi rečeno je da su slike „nove“, da je program „probran“ te da se neke slike „naročito ističu“. Građanstvo je na kraju pozvano da: „što veću pažnju poklanja predstavama“. Tri mjeseca kasnije stiže naredna vijest o prikazanim filmovima u kojoj su jedino naglašene nove „jubilarne slike“, čime je sasvim sigurno podstaknuto i samo pisanje na ovu temu. O novome prikazivanju „jubilarnih slika“ štampa će javiti i sljedeće nedjelje. Javnost će biti obaviještena i o tome da su filmovi sa aktivnostima članova dinastije prikazani pred prijestolonasljednikovim dvorom ruskim oficirima koji su bili u posjeti Crnoj Gori. Zahvaljujući kino projekcijama na dvorovima Petrovića domaći bioskop će 1911. godine, naravno uz naglasak na filmski materijal na kojemu su prikazani članovi dinastije, konačno naći mjesto i na stranicama *Glasa Crnogorca*.

Najviše vijesti o filmovima koji se prikazuju u Crnoj Gori i njihovim karakteristikama donijeće domaća periodika tokom 1912. godine. Opet poglavito *Cetinjski vjesnik* (četrdesetak) i tek nekoliko *Glas Crnogorca*. Uz ovakve tvrdnje treba imati na umu da ne govorimo o čitavoj kalendarskoj 1912. godini, već o nešto više od devet mjeseci, jer će u septembru mjesecu u Crnoj Gori „oglasiti ratne trube“. Pored ovoga, ne treba smetnuti sa uma da je tokom prvoga polugodišta 1912. godine svoj redovni repertoar realizovalo i Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište, domaćin u Zetskom domu.

Od druge polovine januara 1912. godine *Cetinjski vjesnik* će, moglo bi se reći iz broja u broj, obavještavati čitaoce o kino predstavama i prikazanome repertoaru. Navodimo karakteristike i ocjene koje su u štampi pomenute. U najčešće vrlo kratkim vijestima govori se o *odabranim slikama*, te *novom zanimljivom programu* na kojemu će biti: *drama, istorijska drama u bojama*, dokumentarni materijal, te film uz čiji naslov se kratko samo kaže „šaljivo“. U to vrijeme i članovi dinastije sa oficijelnim

pratiocima počinju prisustvovati kino predstavama u Zetskome domu. Prvi posetilac je bio Veliki vojvoda zetski i grahovski Mirko, sa oficijelnom pratnjom uz kojega će tokom godine najčešće dolaziti u bioskop knjaginja Milica Juta i najmlađi sin kralja Nikole I, knjaz Petar. Kino predstave u Zetskome domu su posmatrali i kralj Nikola I i prijestolonasljednik Danilo, ali naravno mnogo rjeđe. Pošetiu članova dinastije bioskopu uvijek će štampa pomenuti u okviru posebne vijesti.

Uz naslove prikazanih filmova krajem januara biće navedeno: „šala“, „veličanstvena drama“, „šaljivo“, „amerikanska drama“. Za program se i u ovoj prilici konstatuje da je „potpuno nov“ i „vrlo zanimljiv“. Uz iste karakteristike programa naredno veče je, uz dokumentarne sadržaje, prikazana: „komedija od D. Rošea kolorisano“, te naslovi sa napomenom „šala“ i „vrlo šaljivo“. Sredinom februara prikazana je: „velika senzacionalna drama, prinos k psihologiji modrenog trgovanja djevojkama“, čija je dužina kako se ističe „1160 m“ i pored toga „lijepa šala“. Filmove narednoga programa pratile su napomene: „prirodno“, „komično“, „velika drama“ i „šaljivo“. Zatim je prikazana: „velika drama u tri čina od Urbana Grada“ i u okviru istoga programa „slika iz cirkuskoga života“. „U glavnoj ulozi je Asta Nilzen kraljica kinematografske bine“. U narednom broju lista koji pratimo stiže i nešto šira ocjena (kritika) za ovu kino predstavu, koja: „...bila je vrlo dobro pošećena i ispala je na opšte zadovoljstvo. Osobito dopadanje izazvala je drama sa Astom Nilzen u glavnoj ulozi“. U istoj vijesti je najavljen i „novi“ program na kojemu je bila: „velika američaka drama“, te filmovi sa karakteristikama: „prirodno“, „drama“, „šala“ i „komično“. Posljednjega dana februara 1912. godine na kino predstavi je, „između ostalog odabranog programa“, prikazana „...drama u dva čina. Dužina slike 700 metra“. O kino predstavama u martu iz *Cetinjskoga vjesnika* saznajemo posredno. Početkom aprila ovaj list javlja da bioskop redovno prikazuje filmove kad nema

pozorišnih predstava, te da slike koje daje: „suvremene su“, „lijepe i vrlo interesantne“, „te služe u ovim kišnim danima kao najprijatnija zabava“.

Prema ocjenama i datim karakteristikama (kritikama!?) koje smo već naveli prateći vrlo kratke izvještaje u šatmpi o kino predstavama tokom 1911. i dva mjececa od početka 1912. godine, a što ćemo (u veoma sličnom, ili češće istovjetnom obliku) srijetati i kasnije, možemo već uočiti određena redovna ponavljanja (a) kada se govori o programima (*nov, odabran, raznovrsan* i sl. uz ponekad dodavanje riječi koje treba da pomenutu osobinu pojačaju: *sasvim, posebnno, naročito* i sl.) ili o (b) osnovnim karakteristikama igranih filmskih cjelima (*drama, velika drama, ili šala, šaljivo, komično*, ponekada uz naglasak, dodatkom *vrlo*) dok uz snimke mjesta, ili predjela stoji napomena *prirodno*. Tehničke karakteristike filmova se posebno ističu da je film je *u boji*, te kada je dužina trake *500 metara* ili više.

Neposredno smo na ovaj način pratili istaknuto o filmskim programima tokom tri mjeseca (januar – mart) zato što prvi kvartal 1912. godine možemo označiti kao vrlo reperezentativan za donošenje širih zaključaka sa bar dva dobra razloga. Sa jedne strane, to je kvartal godine u kojemu štampa ipak dosta redovno piše o kino predstavama, kao rijetko kada tokom čitavoga perioda koji posmatramo, te sa druge strane, zahvaljujući jednom izvještaju upravnika Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, koje je gazdovalo prihodima od svih programa datih u Zetskome domu (vlasnik bioskopa je plaćao najam sale po predstavi) možemo sa visokim stepenom sigurnosti govoriti o broju ukupno datih javnih kino predstava.¹³ Iz izvještaja koji je Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova podnio Pero Bogdanović u funkciji vršioca dužnosti upravnika KCNP vidi se

¹³ Bioskop je dao kino projekcije i u okviru zabave koju je priredilo Društvo Cetinjska čitaonica. Ova kino predstava svakako nije mogla biti registrovana u pomenutome izvještaju.

da je domaći bioskop u Zetskom domu od 1. januara do 31. marta 1912. godine platio zakup za 16 kino predstava.¹⁴ Pored ovoga treba napomenuti da je tokom perioda koji posmatramo za nepunih devet mjeseci 1912. godine domaća periodika objavila više priloga o prikazivanju filmova na Cetinju nego u svim ostalim godinama zajedno.

Dok dalje pratimo pisanje štampe o kino repertoaru, prikazanome do septembra 1912. pa tokom 1913. i 1914. godine, nećemo posebno isticati karakteristike i ocjene koje smo označili kao ustaljene i opšte, te koje se bez bitnijih izmjena često ponavljaju. Prateći pisanje štampe o filmskome materijalu prikazanome na Cetinju do početka Prvoga svjetskoga rata treba skrenuti pažnju da se u drugoj deceniji 20. stoljeća širi mreža bioskopa u Crnoj Gori. U ovome periodu, kada je današnja teritorija Crne Gore u pitanju, pored javnoga i dvorskoga kina na Cetinju (u početku vlasnici Ljubomir-Ljubo Tamindžić i Blažo Bratičević) bioskopi rade još u Nikšiću (Branko Šobajić), Podgorici (Niko Džanjević) i Kotoru (Marko Karaman). O repertoarima ovh bioskopa međutim nemamo sigurna saznanja. Međutim, polazeći od načina poslovanja bioskopa u to vrijeme, te uslova, načina i puteva pribavljanja filmskoga materijala cetinjski kino repertoar možemo smatrati dovoljno ilustrativnim i za sve ostale u Crnoj Gori. Vjerujemo, naime, da se repertoari u pomenutim gradovima nijesu mnogo, ako su se uopšte, razlikovali od onoga koji je prikazan na Cetinju.

Sredinom maja je najavljeno da će na Cetinju, uz uobičajene šale i drame, biti prikazana „velika kriminalna drama u 24 slike, u glavnoj ulozi mali Fric Ebelan“. Uz narednu najavu „potpuno novog“ programa autor priloga (filmski kritičar!?) u *Cetinjskome vjesniku* nešto šire ocjenjuje rad kinematografa i odnos publike: „Kao jedina zabava u prijestonici je kinematograf, koji je u

¹⁴ Dokumentat je integralno objavljen. Viđeti: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište u 19. stoljeću*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 274–289.

domaćem preduzeću i svojim dosadanjim radom dovoljno preporučio sebe. Pa i pored toga kinematograf se ne posjećuje onoliko koliko bi trebalo što nije ni malo za pohvalu. On preko nedjelje daje najviše tri predstave, pa ni one nijesu posjećene, a čak u posljednje vrijeme te predstave daje u nedjeljnim i prazničnim danima.“ Autor ovih ocjena je uglavnom sve ponovio i u narednome boju lista uz naglasak da je kinematograf: „udostojen pažnje i sa najvišega mjesta“. U nastavku je najavljen proram za naredne dane i data nešto šira ocjena repertoara. Najavljeni repertoar sadrži: „senzacionalnu dramu u tri čina“ koju kako se ističe: „izvode priznati italijanski umjetnici. Dužina ove slike je 1200 metara i veoma je zanimljiva, te se može reći da će to biti jedna od najboljih slika što ih je kinematograf pružio“. Na početku rubrike koja donosi ovu ocjenu repertoara objavljena je vijest o pokazanoj pažnji „sa najvišega mjesta“, tj. da je kralj Nikola I sa članovima porodice¹⁵ posetio kinematografsku predstavu, te da su svi ostali do kraja programa „u najprijetnijem raspoloženju“.

Teško je tvrditi u kojemu omjeru, ali izrečene pohvale i apeli, možemo li makar i sa mnogo opreza reći filmskoga kritičara, u *Cetinjskom vjesniku*, poseta suverena i članova dinastije, te konačno ne treba zaboraviti potencirani kvalitet filmskoga programa, će učiniti da dva broja kasnije pomenuti list objavi kao su predstave bioskopa u Zetskome domu: „bile lijepo posjećene i privukle otmjeni prijestonički svijet“. Autor priloga kaže da ga to veseli, ponovo ističe već pomenute ocjene o radu kinematografa, i dodaje poruku namijenjenu vlasnicima: „Mladim i trudoljubivim

¹⁵ U pomenutoj vijesti *Cetinjskoga vjesnika* pedantno se navodi: „Njihova Veličanstva Kralj i Kraljica blagoizvoljeli su sa Njegovim Kralj. Visočanstvima Knjazom Našljednikom i Kanjaginjom Našljednicom, Knjazom Mirkom i Knjaginicama Ksenijom i Vjerom svojom visokom posjetom da udostoje kinematograf u srijedu ...“ Slične vijesti srijetaćemo u štampi uvijek kada neko od članova dinastije prisustvuje kino predstavi, pa ih nećemo posebno pominjati.

poduzetnicima može se samo čestitati na radu i poželjeti im istrajnost u započetom poslu.“ Početkom juna na programu bioskopa je bila: „velika društvena dirljiva drama u dva čina“, a narednoga dana „drama iz života jednog željezničara“, kao i „velika drama iz zapadne Amerike“. Možemo zapaziti da autor priloga o kino repertoaru u *Cetinjskome vjesniku*, kako redovnije prati rad kinematografa, tako sve opširnije opisuje i detaljnije karakteriše sadržaj prikazanih filmova. Iz nešto širega opisa kino programa, koji će biti prikazan sredinom juna 1912. godine, saznajemo da je: „...u cijelom svijetu izazvao najveću senzaciju. Na prvom mjestu je ‘Cirkus što leti’ senzacionalna drama iz artistskog života u tri čina. To je najveća senzacija ove sezone. Ko god je vidio sliku ‘Četiri đavola’ taj neće propustiti da vidi i ovu koja je mnogo bolja.“ Na najavljenome programu su bile i uobičajene šale, ali i: „odlična komedija sa sjevera u jednom činu“.

Upravo saopštenim komentarima prikazanoga bioskopskoga repertoara autor priloga u *Cetinjskome vjesniku* nam pomže da zapazimo još jednu važnu karakteristiku prikazivanja pokretnih slika. Filmske projekcije u Zetskome domu će, naime, učiniti da se po sadržaju, kvalitetu, pa i aktuelnosti kulturnih programa koje neposredno prati, publika u Crnoj Gori sasvim približi razvijenoj Evropi kao u niti jednoj drugo oblasti. Komplimenti bioskopskoj publici stići će i sa narednim brojem *Cetinjskoga vjesnika*. Uz konstataciju kako je Zetski dom „bio krcat“, kaže se da: „tako lijep broj odličnih posjetilaca iz prvih prijestoničkih krugova, počev od Dvora, skoro da nijesmo imali prilike da vidimo na okupu u Zetskome domu...“ Najavljen je zatim i naredni repertoar sa već ustaljenim karakteristikama filmova, ali i: „velika zanimljiva američka drama u dva čina“. Sredinom jula na repertoar je ponovo stigao film sa tada jednom od najčudenijih filmskih diva onoga vremena što je, naravno, posebno istaknuto u najavi: „velika drama u dva čina sa čuvenom tragedkinjom Astom Nilzen“. Na narednome filmskome programu je

bila i: „drama u tri čina ... u kojoj čuvena danska glumica igra glavnu ulogu. Dužina je slike 1200 m. Uprava kinematografa ovu dramu osobito ističe i publici toplo preporučuje.“

Poslije određene pauze kinematograf u avgustu nastavlja sa radom i najavljuje da će na programu, koji se „sam preporučuje“ biti: „dirljiva društvena drama iz umjetničkog svijeta u dva čina“; kao i: „velika američka drama“. Već i na osnovu do sada istaknutoga moglo se zapaziti da su ljetnji mjeseci vrlo povoljni za rad kinematografa na Cetinju, te da u to vrijeme nema potrebe za većom reklamom repertoara. To je, naime, vrijeme kada, sa jedne strane, zbog uobičajenih *ferijalnih odmora* profesionalnih glumaca ne radi državno pozorište pa je bioskopu bilo mnogo lakše izabrati najpovoljnije termine u Zetskome domu za svoje produkcije, dok su sljedstveno tome, sa druge strane, ovakvim namjenama mnogo manje opterećeni porodični budžeti potencijalne publike, što držimo da svakako nije bez značaja. Krajem avgusta bioskopskoj publici je, pored filmova sa već pominjanim uobičajenim odrednicama, ponuđena: „dirljiva drama iz života jedne čuvene glumice, kao i velika američka drama iz života jednog čuvenog umjetnika na violini, uz pratnju muzike“. Već za sljedeće veče, uz filmski repertoar sa opštim karakteristikama, najavljena je i jedna: „indiska drama“.

Na početku septembra 1912. godine, mjesecu u kojemu će za Kraljevinu Crnu Goru *vremena mira* biti zamišljena *ratnim vremenima*, domaći kinematograf je najvio da će na programu biti: „Mazel Nituš, velika komedija u tri čina po čuvenoj francuskoj opereti istoga imena“, kao i „velika američka drama“, ali i „jedna velika drama u dva čina“. Za sljedeću kino predstavu uz ostalo najavljuje se i: „velika američka drama u jednom činu – dužina 500 met.“, te uz to jedna „velika drama u dva čina – dužina 800 m.“ Treba napomenuti da je po najavi u pauzama naredne kino predstave svirao „mladi tamburaški zbor“, dok je

uz ostale sadržaje prikazana „velika senzacionalna drama iz cirkuskog života u tri čina“.

Sredinom septembra 1912. godine u Crnoj Gori je namah prekinut mirnodopski život, pa je i domaći bioskop morao da obustavi svoj rad. Počeo je Balkanski rat. Na razmeđu 1912. i 1913. godine, srijetamo vijesti da domaći kinematograf umjesto umjetničkih filmova, prigodnim povodima u dobrotorne svrhe prikazuje sadržaje adekvatne nastalim prilikama. Tokom zime i proljeća 1913. godine u Zetskome domu će biti stacionirani bolesnici i ranjenici sa fronta.¹⁶

Kinematograf je na Cetinju nastavio sa radom tek od 29. avgusta 1913. godine, pa su i u domaćoj periodici ponovo počele da pristižu vijesti o filmu. Da je ponovni početak rada stalnoga kinematografa, u kontekstu ponovnoga uspostavljanja mirnodopskoga ambijenta u zemlji smatran važnim, vidimo i po tome što su vijest o tome donijela oba domaća glasila. U *Glasu Crnogorca* je napomenuto da će se kino predstave davati tri puta sedmično „uvijek sa novim i raznovrsnim programom“. Nemamo saznanja da li je najavljena dinamika rada kinematografa i ostvarena. O jednoj kino predstavi, međutim, zaista izuzetno možemo da govorimo na osnovu štampanoga plakat-afiša koji se danas čuva u Državnome arhivu Crne Gore. Ovo, do Prvoga svjetskoga rata, rijetko, originalno svjedočanstvo o kino priredbi koja je najavljena za 3. oktobar 1913. godine pored sadržaja programa, donosi nam i niz drugih vrijednih saznanja u vezi sa projekcijama pokretnih slika u Zetskome domu. Program

¹⁶ Prema dokumentu koji se čuva u Državnome arhivu Crne Gore Uprava dvora na Cetinju je 19. aprila 1913. godine primila izvještaj da se u državnima zdanjima liječi 934 lica (735 ranjenika i 199 bolesnika). U Zetskome domu je bilo smješteno 37 ranjenika. U jednome od *Izвода cjelokupnih rashoda vojne bolnice „Zetski dom“ na Cetinju*, stoji da je naprimjer, u periodu februar-mart 1913. godine, potrošeno: za hljeb 573,66 perpera, za meso 1.137,20 perpera, za drva 830,90 perpera, ...

kino-večeri od 8 tačaka je očekivan. Prvo je prikazan kino materijal o balkanskim ratovima (četvrta serija) a zatim uobičajeni sadržaji (pored dvije cjeline koje su označene kao *drama*, tri kao *šale* i jedna sa napomenom *prirodno*, prikazana je i *dječija igra*).

Domaći bioskop, kao što vidimo koristi moderan način komunikacije sa publikom, isti kao i državna institucija – Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište. Poređenjem se može lako utvrditi da afiš štampan u 150 primjeraka, pored toga što donosi obavještenja za potencijalnu publiku, ponuđenim sadržajem u potpunosti korespondira sa informacijama pruženim čitaocima u vijestima o kino-predstavama koje srijetamo u štampi. Afiš bismo, dakle, mogli posmatrati i kao sasvim dovoljan izvornik za dobar dio sadržaja objavljenih vijesti o kino programima. Pored istaknutih, arhivski dokumenat koji smo pomenuli, pruža nam i druga saznanja koja ovom prilikom nijesu na glavnome pravcu naših interesovanja.¹⁷

O sadržaju filmskih programa gradskoga bioskopa do karja 1913. godine znamo i to da je početkom novembra u samo predvečerje realizovanja državnoga programa povodom obilježavanja 100 godina od rođenja Petra II Petrovića Njegoša, prikazana „velika istorijska drama V. Sardua“, dok je za narednu nedelju najavljena „ratna drama iz bojeva Napoleonovih sa Pruskom“.

¹⁷ Na plakatu je istaknuto: *de, kada i u koliko sati počinje kino predstava, de i kada se mogu kupiti ulaznice, kao i to kolika je cijena pojedinih mjesta u sali* (Lože: gornje 9 perpera, donje 7 per.; parter I red 1 per. II red 1,20 per; stolice 1,50; stajanje 1 per. i galerija 50 para). Poređenja radi navešćemo cijene ulaznica za predstave Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta tokom 1912. godine: Lože u gornjem redu: br. 15 ili 16 – 10 per. ostali brojevi 12–19 – 8,5 per.; Lože u donjem redu: za br. 5 ili 6 šedište 1,5 per. za ostale br. 1–10 – 7 per.; Parter: I red – 1,30, II red – 1 per. Stojanje – 80 para i Galerija – 50 para. Vidimo dakle da su lože br. 15 ili 16 za pozorišnu predstavu plaćene iznosom koji odgovara ½ napoleona u zlatu.

Tokom 1914. godine, odnosno onoga njenoga dijela u kojemu se nijesu čule ratne trube, imamo podataka tek za nekoliko javnih projekcija pokretnih slika u Zetskome domu. Bioskopske predstave za koje imamo podataka prikazane su od 26. februara do 27. marta. Uz nazive 7 filmova prikazanih na februarskoj predstavi u štampi su stajale napomene: 1. *prirodno*, 2. *šala*, 3. *detektivska igra u jednom činu*, 4. *vrlo šaljivo*, 5. i 6. *Odlična komedija u dva čina prikazana od g. Henriha i g-ce Anite Daniko*, te 7. *vrlo šaljivo*. Prvi kino program u martu, pored filmova sa uobičajenim karakteristikama, donosi, kako je u *Vjesniku* nešto opširnije najavljena: „...jedna od najveličanstvenijih drama kojom se je čuvena fabrika ‘Nordisk’ proćula: ‘Tragedija jedne majke’. Dirljiva istorija jedne majčine duše, u 3 čina, koja svakom natjerati suze na oči, a u istoj glavne uloge kreiraju najčuveniji norveški glumci G-đa Ragna Vetergran i G. Ferdinand Bon.“ Za sljedeću kino predstavu, uz sadržaje sa uobičajenim napomenama najavljena je i: „...dirljiva drama u jednom činu od čuvene francuske fabrike ‘Gaumont’, kao i Veličanstvena ‘Nordisk’ drama u tri čina, dužina slike 1300 metara.“

Pomenućemo i naredni program, koji je pored već uobičajenih sadržaja donosio „dirljivu dramu u jednom činu“, te „porodičnu dramu u dva čina dužina slike 1000 metara. Glavne osobe: fabrikant Torun, Eba, njegova žena, Ana njihova kći“. I na posljednjemu kino programu u 1914. godini za koji imamo podataka, pored ostalih uobičajenih sadržaja prikazana je: „...odlična američka drama sa divljim zvjerovima“, kao i „Senzacionalna drama u dva čina; u glavnoj ulozi Heni Poten“.

Nemamo podataka o kino predstavama u Zetskome domu poslije Uskrsa 1914. godine. Na pauzu u javnim produkcijama poslije preduskršnjih sedmica posta uticala je vjerujemo i aktivnost Ministarstva finansija na donošenju prvoga zakonskoga akta kojim je po prvi put uređeno oporezivanje pri nabavci filmskoga materijala. Ubrzo će u zemlji ponovo nastupiti vanredne

prilike. Bližio se i ubrzo otpočeo svjetski rat poslije kojega je Kraljevina Crna Gora nestala sa političke karte Evrope.

Zaključna razmatranaja

Tragajući za mogućim dodirima sa izvorištima i najavama nastajanja savremene crnogorske filmske kritike trudili smo se da hronološki pratimo i evidentiramo pojavu i širenje obima izrečenih ocjena, ili karakteristika, koje su pratile prikazane filmove (filmske cjeline) onako kako su se pojavljivale u crnogorskoj periodici. Posmatrali smo, naime, napomene, ocjene i komentare, najčešće date neposredno uz nazive prikazivanoga filmskoga materijala, kako ih donosi uglavnome domaća periodika, ali naravno mnogo rjeđe i drugi izvori.

Na samome početku budućoj publici i javnosti uopšte saopštavane su tehničke karakteristike (dužina filmske trake, ili trajanje projekcije) i poneka uopštena ocjena koja se uglavnome odnosila na čitav program kino predstave. Kasnije, uz nazive filmova (filmskoga materijala), ili kako su imenovani, *kompleti slika*, počinje se ukazivati na osnovne razlike u sadržaju (žanrove). Kino repertoare uglavnome čine: (a) dokumentarni snimci gradova ili predjela, (b) drame i (c) komedije. Ponekada će se, uz osnovne opšte odrednice, dodavati još po neka riječ koja najčešće treba da ukaže na veći stepen, odnosno snažnije istakne, saopštene karakteristike („vrlo“, „izvanredno“, „savršeno“, „čuveno“ i sl).

Kako filmske projekcije u nas budu dobijale na zamahu u samim nazivima filmova ćemo, saglasno tekućoj filmskoj produkciji u svijetu, srijetati čitav niz uglavnom komičnih i tragi-komičnih likova. U naslovima filmova se pominju: Bionćeli, Blazel, Fric, Kikebiš, Kvastl, Leman, Leške, Limke, Majer, Maks, Miler, Moric, Tontolini, Toto... koji su već stekli popularnost kod evropske publike. Saznajemo zatim sve češće

i imena glumica i glumaca, nosilaoca glavnih uloga u značajnijim umjetničkim filmskim ostvarenjima (Anita Daniko, Ragna Vetergran, Ferdinand Bon, Heni Poten, Asta Nilzen,...) te konačno i nazive filmskih kuća (*Nordisk, Gaumont, ...*) pominju se takođe i *Pateov žurnal, Gomonova* nedjelja,... Isticanje filmskih kuća u porukama publici trebalo je da, uz ukazivanje na neposrednu povezanost sa svjetskom kinematografijom, unaprijed garantuje visok kvalitet filmskoga materijala koji se namjerava prikazati.

Filmska publika u Crnoj Gori tako dolazi u priliku da se upozna sa producerskim kućama i aktuelnim prvim divama filmske umjetnosti, dok neposredno u domaćemu bioskopu posmatra njihova ostvarenja. Možemo reći da je, zahvaljujući radu stalnoga javnoga kinematografa, sa jedne, i domaćoj periodici, sa druge strane, posetilac bioskopskih predstava u Crnoj Gori postajao sve obavješteniji o tekućoj filmskoj produkciji u svijetu i njenim akterima. Dok ukazujemo na mogućnosti dosezanja sve većega nivoa obavještenosti bioskopske publike i javnosti uopšte u Crnoj Gori uz oslonac neposredno na domaću periodiku i lične utiske dolaznika iz inostranstva, ne treba smetnuti sa uma da su čitaonička, ali i druga tada aktivna privatna društva, te Crnogorski dvor i neka državna nadležstva, bili pretplaćeni na, ponekada ne tako mali, broj naslova strane periodike, pa su razne informacije o filmu stizale i preko tih izvora. Uz oslonac na izrečene ocjene ustvrdićemo kako je realizovanje filmskih repertoara uz informacije koje o njima dobija, omogućavalo da, dok konzumira ponuđene sadržaje, bioskopski gledalac u Crnoj Gori priđe evropskoj i svjetskoj razini u ovoj mladoj grani umjetnosti i produkcije bliže nego u bilo kojoj drugo oblasti društvenoga života.

Dok govorimo o saznanjima iz svijeta filma koja su zahvaljujući crnogorskoj periodici bila dostupna javnosti, zbog broja i obima objavljenih priloga oslanjali smo se dominantno na *Cetinjski vjesnik*, odnosno njegovoga sljedbenika *Vjesnik*.

Saglasno tome, najrealnije je među saradnicima i urednicima ovoga glasila tražiti autora vijesti o filmovima i ocjena filmskoga repertoara koji se prikazivao na Cetinju. Imajući na umu pokazane afinitete i ostvarena angažovanja, kazaćemo uz sav rizik, da bi to najprije mogao biti Borislav Sl. Minić, književnik, školovani publicista i urednik ovoga glasila. Pored niza lijepo prihvaćenih književnih radova, Borislav Minić¹⁸ je objavio i izvjestan boj izvanrednih pozorišnih kritika, pa bi uz ostalo, pokazani afinitet prema teatru trebalo da uputi i na zainteresovanost za film.

Crnogorska bioskopska publika, kojoj je navlaštito bilo upućeno pisanje periodike, kao i duge poruke o filmu, počela se formirati vrlo rano, skoro sasvim paralelno sa nastankom i razvojem ere filma u svijetu, mnogo prije početka redovnoga rada domaćega kinematografa. Još u 19. stoljeću, ubrzo po prvim filmskim projekcijama braće Limijer, knjaz Nikola I, članovi njegove porodice, državni uglednici, ali i posluga koja je bila u njegovoj pratnji, na putovanjima u inostranstvo, pored toga što su ostali zabilježeni na filmskoj traci, bili su u prilici da posmatraju bioskopske predstave. Pored njih, pod sam kraj 19. i početkom 20. stoljeća bioskopske predstave u evropskim centrima, su mogli posmatrati, kako državni velikodostojnici i trgovci na državnim, poslovnim i privatnim putovanjima u inostranstvo, tako i učenici i studenti koji su bili na školovanju u evropskim centrima. Možemo zato reći da je tokom druge decenije 20. stoljeća bioskopska publika u Zetskome domu sasvim sigurno morala biti veoma raznorodna, kako po socijalnome statusu, tako i po filmskome iskustvu. Činili su je od kralja –

¹⁸ Ulozi Borislava Sl. Minića u crnogorskoj kulturi nije do sada poklonjena dovoljna pažnja. Viđeti: *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916* / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 389, 393. i 444. Milorad Nikčević, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918.*, Podgorica, 2012, str. 424–431 i dalje.

gospodara, članova dinastije, visokih državnih uglednika i članova diplomatskih misija, preko školovanih, ali i polupismenih i nepismenih žitelja od kojih su mnogi možda po prvi put kupili ulaznicu za kino predstavu, pa sve do siromašne dece koja bi pred Zetskim domom prije samoga početka predstave čekala da budu puštena na galeriju kako bi besplatno posmatrala filmske predstave. Deca su ponekada puštena na galeriju Zetskoga doma po nalogu nekoga člana dinastije, koji je došao da posmatra kino predstavu, a kasnije bi Upravi dvora bio podnešen račun za naplatu ulaznica.

Baš kao što u Crnoj Gori kino predstave do Prvoga svjetskoga rata nijesu mogle biti redovno održavane, tako i obavještanje, edukacija i formiranje bioskopske publike nije moglo imati poželjan i potreban kontinuitet. Lako se može uočiti da su prekidu u radu kinematografa, odnosno toka redovnoga filmskoga života, a uzrokovano time i dotoka informacija o filmu, za neposrednu kino publiku i javnost uopšte, mnogo češće uslovljeni krupnim međunarodnim događajima, nego poslovnom politikom vlasnika kinematografa, ili padom stepena interesovanja gledalaca.¹⁹ Zato i možemo reći da razni aspekti bioskopskoga života na vrlo ilustrativan način pokazuju kakav je uopšte bio društveni ambijent u kratkotrajnoj Kraljevini Crnoj Gori.

Kao što smo govoreći o domaćemu kinematografu (1908–1914) uočili dvije faze u njegovu radu, tako i ovđe, posmatrajući sa aspekta broja, obima i sadržaja novinskih vijesti o filmu, možemo govoriti o dva perioda, koja uglavnome zbog međunarodnih događanja nijesu mogla biti tješnje povezana i teći kontinuirano. Periode kao i u prvome slučaju razdvaja 1910. godina.

¹⁹ Nećemo ovđe razvijati razmišljanja, mada nam se snažno nameće pitanje: da li bi kinematograf i u sasvim redovnim i mirnim vremenima morao poslije određenoga perioda praviti pauze u radu zbog pada interesovanja publike koje bi dominantno bilo determinisano vrlo niskom ekonomskom snagom potencijalnih gledalaca?

Možemo, u stvari, govoriti o različitome kvalitetu i kvantitetu filmskih vijesti u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori. Zapravo, preciznije govoreći, tek od početka 1911. godine vijesti u crnogorskoj periodici o domaćim filmskim repertoarima postaju redovnije i sa izdašnjim sadržajima.

Konačno, uzimajući izrečene konstatacije u obzir mislimo da možemo zaključiti kako savremena crnogorska filmska kritika oslanjajući se na ipak specifičnu podumijentu, ima osnova da svoje, makar i prapočetke, traži u vrlo sažetim i najčešće opštim ocjenama o filmovima sa kino repertoara koje su prikazivali domaći stalni bioskopi u Kraljevini Crnoj Gori.